

Історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни

УДК 94(4+477)«1934/1939»

Яшин В. О.

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Криворізького державного педагогічного університету

УКРАЇНА ТА УКРАЇНСЬКА СПРАВА В ПУБЛІКАЦІЯХ ЧАСОПISУ «КАВКАЗ (LE CAUCAS)» у 1934-1939 рр.

Анотація.

У статті розглядаються публікації, що торкалися українського питання в часописі «Кавказ», що видавався протягом 1934-1939 років в Парижі та Берліні та був органом однойменної політичної групи, що репрезентувала інтереси північнокавказької та закавказької політичної еміграції та підтримувала зв'язки з українською політичною еміграцією. Предметом дослідження є усі спеціальні публікації та окремі про Україну та українське питання; їхній зміст, контекст та політична динаміка, характер відображення цього на сторінках часопису в контексті політико-ідеологічної ваги українського питання в діяльності групи «Кавказ». Історіографія, як вітчизняна так і зарубіжна, скудна кількісно та змістово. Зауважується, що російська історіографія пропагандистська та дезінформативна. Показано, що часопис «Кавказ», відображаючи інтереси кавказького визвольного руху, тим чи іншим чином торкався й українського питання, злободенного чи історично заглибленого. Це побічно підтверджувало значущість цього питання в Європі. Кавказька еміграція потерпала від внутрішніх суперечностей, тому образ України, що бореться, іноді набував ідеалістичних, взірцевих рис. Автори часопису мали адекватне уявлення про ситуацію в Україні та доводили своє бачення до читачів. Журнал вміщував

інформацію про загальні політичні процеси, що відбувалися і питома менше – про конкретні події. Більша частина української частини часопису стосувалася Наддніпрянської України, питома менша – Західної. Провідниками більшовицької політики та винуватцями злочинів проти українського народу часопис вважав тодішніх українських очільників. Часопис інформував про великі масштаби голоду (Голодомору) в Україні, вказуючи на його штучний характер і відповідальність за це московської влади. Характер повідомлень свідчив про наявність на зв'язку поінформованих джерел, можливо, на Північному Кавказі. Останні півтора роки існування часописові статті містили все більше пронимецької пропаганди, аніж журналістики. Тому на у статтях «Кавказу» з'являються нові вороги України: Польща, Угорщина і євреї.

Ключові слова: група «Кавказ», кавказька еміграція, українське питання, українсько-кавказькі стосунки, Гайдар Баммат.

Постановка проблеми. Ідеї українсько-кавказької єдності в національно-визвольній боротьбі сягає своїм корінням 1917-1921 рр. У період між двома світовими війнами ці ідеї були частиною декількох політичних проектів, учасниками яких були представники кавказької (закавказької та північнокавказької, т.зв. «горці»), а також середньоазійської (казахської), кримсько-татарської, поволзько-татарської, інгерманландської (російської фінської), козацької (Дон, Кубань) та української політичної еміграції [31, с. 55-56]. Зокрема, протягом 1934-1939 рр. активно діяла т. зв. група «Кавказ». У ті ж роки група видавала однойменний бюлетень, на сторінках якого знайшло своє відображення й українське питання. Однак, дотепер немає розвідок чи досліджень, що висвітлювали б цей аспект діяльності видання. Тому ця частина видання, усі публікації і згадки про Україну та українське питання, їхня спрямованість та політична динаміка є предметом дослідження в цій статті.

Відтак, метою статті є виявлення особливостей, змісту, контексту та характеру згадок про Україну та українське питання на сторінках журналу «Кавказ»; аналіз та оцінка політичної ваги цих питань в діяльності групи «Кавказ» та відображення цього на сторінках часопису.

Історіографія питання бідна кількісно та змістово¹. У вітчизняному історіографічному просторі це питання залишається малодослідженим. Російська історіографія (як і до того її духовна мати – радянська історіографія), продукує потік дезінформації, метою якої є компрометація політичної еміграції, зокрема, кавказької та української, що діяла в Європі в міжвоєнний час. Зокрема, в цих питаннях кавказької еміграції та колаборації спеціалізується проф. Г. Мамулія². Серед його публікацій монографії, статті, збірки документів [14; 24; 28; 39; 40]. Однак, у зображенні цього дослідника діяльність групи «Кавказ» тісно пов'язується із виконанням шпійонських та терористичних завдань на території СРСР, фінансуванням і тісним співробітництвом з японською, німецькою, турецькою, польською, італійською та французькою розвідками та спецслужбами. Г. Мамулія стверджує, що, начебто, ініціатива створення групи «Кавказ» належала Японії, а ініціатором проекту «Кавказ» був генерал японського Генштабу І. Мацуї; що Японія фінансувала кавказьку антицарську опозицію ще з 1905 року, у міжвоєнний час виступала провідним ідеологом, спонсором та організатором антирадянської діяльності кавказької еміграції [40, р. 46]. Джерелом цих дивних тверджень Г. Мамулія обирає, зокрема, відому фальшивку 1906 року «Изнанка революции»³ авторства Охоронного відділення, псевдоісторичні побрехеньки генерала КДБ–ФСБ Л. Соцкова⁴, або й документи сталінського НКВС 1930-1940-х років (напр. справи К. Хоштарія, Т. Маргвелашвілі, М. Ніколаїшвілі тощо). На жаль, з останніх справ д-р Г. Мамулія без змін

¹ Дослідження, що є важливими і використані в цій статті, подані у списку літератури. Декілька робіт, не є важливими і майже не використані в цій статті, подані у посторінкових посиланнях

² Професор, доктор історичних наук, народився в Грузії, працював в посольстві Грузії в Москві, викладав у МГІМО, зараз мешкає і викладає у Франції, у фінансованих або контрольованих Росією навчальних закладах.

³ [Б.а.]. Изнанка революции. Вооруж. Восст. в России на японские средства. Санкт-Петербург, 1906. 20 с.

⁴ Соцков Л. Неизвестный сепаратизм: на службе СД и Абвера. Москва, 2003.

транслює до своїх праць химерні фантазії єжовсько-берієвських слідчих. Суперечливим з методологічної та джерельної точок зору виглядає використання Г. Мамулія епістолярних та інших матеріалів, отриманих ним особисто із сімейних архівів спадкоємців персоналій своїх публікацій. Ці матеріали офіційно не архівовані, у відкритому дослідницькому доступі відсутні, тому джерельна вага їх сумнівна, що негативно впливає й на наукову цінність досліджень д-ра Г. Мамулія. Зазначимо, що діяльність групи «Кавказ» потрапляла до сфери інтересів також й інших дослідників, зокрема, Е. Абрамяна (Єреван), С. Алієвої (Баку) тощо, але ці розвідки є вторинними, майже завжди проросійськими, політично упередженими, написаними в контексті актуального кремлівського історичного дискурсу й політичної пропаганди. Їхнє наукове значення незначне, тому аналіз у цій статті уявляється зайвим.

Виклад основного матеріалу дослідження. Часопис «Кавказ (Le Caucase)» виходив протягом 1934–1939 рр. в Парижі та короткий час в Берліні (останні 4 номери 1939 р.), по 12 випусків на рік, за виключенням 1939 р., коли вийшло 6 номерів. Початковий наклад становив 700 примірників. Для цієї статті було досліджено 65 номерів російськомовної версії часопису: по 12 випусків за 1934-1938 роки та 6 за 1939 рік, за виключенням №1 за 1939 рік, можливості доступу до якого для автора цієї статті обмежені.

Часопис видавався також турецькою, англійською, французькою, вірменською, німецькою, грузинською мовами. Зміст цих версій різнився, відповідно до цільових аудиторій. Частина тиражу розсилалася безкоштовно місцевій еміграції. Засновник та редактор часопису Гайдар Баммат – один з найвідоміших політичних діячів кавказької еміграції в Європі, що в 1917-1919 роках був міністром іноземних справ Союзу горців Північного Кавказу і Дагестану; є також відомості про його членство в масонській ложі з 1926 до 1930 р. Усі номери журналу відкривалися його авторськими статтями. Серед інших авторів були: юрист Тамбій Єлекхоті (Єлкєєв Тамбі, 1886-1952), учасник боротьби кавказьких народів проти Денікіна та більшовиків,

університетський однокурсник та товариш Г. Баммата; Вахтанг Цицианішвілі (Цицишвілі, журнальне псевдо В. Карелелі, Вахтанг Карелелі), нащадок давнього грузинського князівського роду, учасник визвольної боротьби 1918-1921 рр.; Ладо Ахметелі (Ахметелашвілі, псевдо – В. Ахметелі, 1875-1942) – колишній посол незалежної Грузії в Берліні, очільник «Кавказької дивізії» (з 1938 р.); Шалва Амiredжибі, (1897-1943), грузинський поет, критик, письменник, учасник Серпневого повстання в Грузії 1924 року. Під час Другої світової війни співпрацював у Східному відділі «VİNETA» Міністерства освіти та пропаганди Райху. Були й автори не з кола групи «Кавказ», зокрема: Енріко Інсабато, Токаржевський-Карашевич та ін., про яких йтиметься нижче.

Для кращого розуміння позиції часопису щодо українського питання, варто з'ясувати загальну політичну платформу видання. Так, у публікаціях журналу прослідковується апологетика авторитарних режимів: турецького кемалістського, італійського фашистського, польського режиму Пілсудського, німецького (гітлерівського), португальського салазарівського, франкістського, японського, іранського (пехлевійського) тощо, які, за словами Г. Баммата, «роблять величний досвід соціального і морального відродження суспільства» (щодо Німеччини), «являють світові дивну картину національного підйому й дисципліни» (стосовно Італії), їхньої внутрішньої та міжнародної політики, вітається співробітництво інших європейських держав з цими режимами [11, с. 2, 6]. Часопис завжди прихильно ставився до політики Берліну, Риму та Токіо й критично до спроб створення системи «колективної безпеки» в Європі; схвалював Мюнхенську угоду та вітав франко-німецьке, польсько-німецьке, турецько-німецьке зближення як шлях до міцного європейського миру. Центром об'єднання європейських держав, що прагнуть будувати «Європу майбутнього», вважалася Німеччина. Головним ворогом її «миротворчої політики» оголошувалися СРСР та Комінтерн, «нелюди войовничого пацифізму і демократичного радикалізму», які у «зоологічній ненависті» до фашизму дійшли до пароксизму [11, с. 1]. Г. Баммат, зокрема, наводить слова К. Радека з його бесіди з журналістами під час візиту

французького прем'єра П. Лавалю до Москви у 1935 р., про необхідність якнайскорішої колективної «превентивної війни» проти Німеччини, отже й про важливість франко-радянського зближення [11, с. 2]. Цікаво, що на московському процесі т. зв. «правотроцькістського блоку» в 1938 р. вигадану «опозицію» звинувачували в прямо протилежному: у намаганні протидіяти франко-радянському союзу, оскільки це, мовляв, спровокує превентивну війну з боку Німеччини [35, с. 268-269]. У кавказькому питанні часопис і група «Кавказ» провадили ідею конфедерації: «Незалежні держави Азербайджана, Вірменії, Грузії та П[івнічного] Кавказу мають утворити єдине конфедеративне ціле» [31, с. 34]. У цілому, у принципових політичних питаннях часопис обіймав зрозумілу і визначену позицію, орієнтуючись на Німеччину, Італію, підтримуючи Японію, Іспанію, Португалію, Іран тощо.

Згадки про Україну з'являлися в журналі нерегулярно, система публікацій не прослідковується. Частіше за все Україна та українська справа згадуються у зв'язку із важливими подіями в Україні та СРСР, міжнародними подіями, пов'язаними тим чи іншим чином Україною; у публікаціях щодо історії визвольної боротьби кавказьких народів або її сучасного стану; в історичних публікаціях антимосковського та антиколоніального змісту. Короткочасний сплеск публікаційної активності прийшовся на останні номери 1938 та початок 1939 р., що було пов'язано із подіями навколо Карпатської України. Інформація про Україну вміщувалася в усіх видах публікацій: у передніх статтях, в історичних оглядах, у публіцистиці, в оглядах преси. Українське питання в часописі розглядалося в інтеграції з кавказьким та (менше) середньоазійським національним питаннями. Північнокавказькі, закавказькі, українські та середньоазійські справи пов'язувалися в єдине політичне питання, а українська справа виступала як ідейно спільна або близька «кавказькій справі». Іноді це було логічно, часом же такий зв'язок виглядав дещо штучно. Основні напрямки публікацій були такі.

1. Україна – тимчасово поневолена Москвою, чужорідна субстанція в «тілі СРСР», яка протистоїть «імперіалізму Москви» та є частиною загального

визвольного руху. Разом з іншими поневоленими народами СРСР, готова до рішучих дій і в «момент зовнішніх ускладнень зовсім не буде із Советами»⁵ [9, с. 3]. Проти Росії борються Україна, Білорусь, козацтво та мусульманськими народами і тому ця боротьба є спільною, жорстокою і кривавою [7, с. 13].

2. Україна – локомотив спротиву уярмлених націй московському (російському, кремлівському, більшовицькому) гнобленню. Україна сильніше за всіх відчула на собі гноблення царського уряду і віроломство Тимчасового і не дивно, що політика (ідея) об'єднаного національного фронту народилася серед українців (В. Карелелі) [25, с. 27]. Важливу політичну роль в цьому відіграв скликаний за ініціативою УЦР в Києві, восени 1917 року, З'їзд поневолених народів Росії, цей, за словами В. Карелелі, «перший Міжнаціональний конвент» [25, с. 28-29]. Україна є найяскравішим прикладом московської імперської політики, але одночасно взірцем і надією визвольних змагань поневолених народів, писав Ш. Амїреджибі. Україна в складі Росії явище протиприродне, перша завжди готова відділитися від другої і Українська Революція це показала, а майбутня незалежність Кавказу детермінована незалежністю України [3, с. 11-12].

3. Українська опозиція сталінсько-більшовицькому режиму має іншу природу, ніж російська, для якої опозиційною метою є лише зміна режиму і це дійсно тільки і виключно опозиція владі. В Україні ж, за словами Т. Єлекхоті, існує не опозиція, а боротьба, національний рух, спрямований, на відміну від російської опозиції, не тільки проти Сталіна, але проти Росії, проти Московії: «для Кавказу, України, Туркестану не має значення, який режим буде в Москві: Сталіна, Ворошилова чи Мілюкова. Усі вони загарбники... йде боротьба за відділення від Москви й здійснення політичної та державної незалежності» [19, с. 14]. М. Порш, якому часопис надає свої сторінки в

⁵ У європейських мовах застосовується термін, похідний від російського слова «совет». Застосовуваний донині український переклад «рада» є, на наш погляд, ідеологічно детермінованим конструктом. Більшовицька влада і тоталітарний комуністичний режим визнані українським законодавством злочинними, отже такими, що не створені й не встановлені українським народом самостійно й добровільно. Як і у випадку із аналогічними назвами часів нацистської окупації, доречно було б застосовувати оригінальні назви задля підкреслення привнесеного чужинства комуністичної влади.

третьому числі за 1936 рік, вказує, що Україна однією з перших вступила в «національну»⁶ війну проти російських комуністичних орд» і що ця війна була оборонною, спрямованою на захист від російської агресії [29, с. 23]. Але заскочені зненацька комуністичним переворотом... національні області не встигли зорганізуватися у єдиний фронт і були розбиті поодиночки [29, с. 23].

4. Україна «не російська по духу й крові» країна, вона не сприймає більшовизм [9, с. 3; 19, с. 18]. Союзником українців у національно-визвольній боротьбі є кубанське й терське козацтво, але не уральське і не забайкальське, що є російськими. Т. Єлекхоті згадував: «Я бачив на війні терця, кубанця, забайкальця й уральця... терець і кубанець були добре зрозумілі, спільного в них з уральцем і забайкальцем я не помітив» [18, с. 17-18].

5. Росія вкрала, привласнила та фальсифікувала історію справжньої, істинної Русі; «винайшла» як фальшивий міф про три гілки російського народу, так і саме найменування «Велика Росія», привласнила історичну, культурну та духовну спадщину підкорених народів, оголосивши її споконвічно російською [25, с. 21]. Українці, разом із білорусами зберегли національну ідентичність: «врятувалися від винищення» Росією [26, с. 37]. Саме вони, разом із литовцями й козаками (кубанці), є справжніми спадкоємцями історичної Русі, а зовсім не московити-великороси [37, с. 19]. Москва знищила й споконвічні руські церкви: Новгородську і Київську, що є «торжеством невігластва над освіченістю, розпусти над прагненням морального вдосконалення». Царат перетворив стародавні монастирі на тюрми та місця заслання, а більшовики – на клуби [37, с. 22].

У статтях Ш. Аміреджибі, Т. Єлекхоті, В. Оленіна Росія, як советська, так і історична, постає як етнокультурний конгломерат, імперія, утворена обманом та силою навколо Москви, всупереч волі підкорених народів. Російський народ це «недолугий, насильно створений конгломерат мільйонів різноплемінних людей, що в більшості своїй проклинають власну долю» [4,

⁶ Так в оригіналі.

с. 3]. СРСР – це «імперія з новою ідеологією, націоналістичною» [8, с. 30]. Ідеологічним підґрунтям імперії є «російський імперіалістичний націоналізм» (М. Порш) [28, с. 25]. Ця імперія нестійка та має обов'язково розпастися, а уярмлені народи збудують власну державність [4, с. 30].

6. Теперішні більшовицькі управителі України тимчасові, відряджені Москвою «генерал-губернатори». Їхня мета – деукраїнізація України. Їхні методи – терор і руйнування. Справжні патріоти, що спробували вибудувати нову українську ідентичність, репресовані, розстріляні або знаходяться в концтаборах. Термін «московський генерал-губернатор» щодо Постишева належав перу постійного автора часопису Дж. Гаджибейлі⁷[15, с. 13]. Він же першим з авторів журналу звернув увагу на нищення української національної культури «московськими губернаторами», поклавши на Постишева і Косіора політичну провину за самогубство Скрипника. Хоча Д. Гаджибейлі й відзначав прагнення Скрипника захистити українську культурну самостійність від Луначарського, але самого наркома не жалував, називаючи скрипнківський Наркомпрос «давнішнім оплотом більшовизму в Україні» та покладаючи на Скрипника значну частину провини за нищення української культури, науки, національної школи та русифікаційні реформи української мови [15, с. 14-15].

Національно-культурне гноблення, зазначав інший автор, Азад-бей, проявляється в закритті українських шкіл, «засланні Грушевських, самогубстві Скрипників», репресіях проти захисників рідної мови від «постишевського терору», узалежненні розвитку української мови від російсько-московсько-більшовицького культурно-політичного панування [2, с. 8-9]. Більшовизм знищує національну мову, чий розвиток допускається за умови її максимального зближення з російською «мовою революції». Хто не визнає цього, той «платний агент фашистських держав» [2, с. 8-9].

⁷ Гаджибейлі, Джейхун бей (1891-1962), учасник азербайджанської революції, письменник, історик, журналіст, член делегації Азербайджану на Паризькій мирній конференції 1919 року, відомий представник азербайджанської еміграції в Європі, брат У. Гаджибекова, засновник азербайджанської опери.

7. Голод в Україні – результат політики більшовицької влади та помста Москви за прагнення українців до самостійності. Повідомлення про голод та репресії проти селян («розстрілювалися сотнями») найраніше знаходимо у вже згадуваній статті Д. Гаджибейлі. У редакційній «Хроніці» (№2, 1934 р.) є повідомлення про те, що біженці від голоду з України, якими заповнені усі потяги на Кавказ, залишають на станціях дітей у сподіванні, що хтось із місцевих візьме їх до себе. Ця інформація, вже в наш час, була повністю підтверджена розсекреченими документами спецслужб. Факт голоду в статтях часопису прямо пов'язується з діяльністю більшовицького уряду, дискредитує його та відкриває жахливе внутрішнє економічне становище, що його намагалися прикрити більшовики своїми позірними зовнішньополітичними успіхами: «голодує Україна і голодує Кубань – ці найбільш родючі регіони світу. Кому після цього потрібна уся міць червоної армії та міжнародна політика Москви?» [27, с. 34].

У середовищі кавказької еміграції існувало розуміння політичних чинників голоду (Голодомору) і певну роль у поширенні такого розуміння грали представники української еміграції. М. Порш стверджував, що голод організований советським урядом, який є «урядом катівень і катів par excellence». Советська влада фізично знищує тих «нескорені нації, що не бажають перетворитися на мовчазні об'єкти соціалістичної русифікації» [29, с. 25]. Тому: 1) голод є помстою советського уряду за протидію примусовій русифікації та 2) створюється штучно політикою примусового вивозу продовольства із непокірних національних регіонів, що не сприймають насильницьку русифікацію [29, с. 25]. У 1936 році вперше на сторінках часопису «Кавказ» і саме від М. Порша з'являється інформація про насильницькі депортації до Сибіру «нескорених» націй та подальшу колонізацію «звільнених» таким чином територій «покірним російським елементом» [29, с. 25]. М. Порш писав про українців, але оскільки його статті призначалася для видання кавказької еміграції, то він застосував узагальнюючий термін «нескорені нації». Умовою національного звільнення

України, Кавказу та інших народів «із пазурів Москви» М. Порш називав: а) сувору організацію та б) загальний план дій. Побудовування планів звільнення якогось одного поневоленого народу окремо від інших, він називав «утопією та злочином» [29, с. 25]. Усі ж розбіжності між націями мають вирішуватися «полюбовною угодою» (що не менш утопічно). (Згадуємо в дужках, що публікація статті М. Порша з його марксистським минулим і шлейфом дуже неоднозначної фінансової репутації ще з часів УНР⁸, до того вже оприлюдненої в дружньому до «Кавказу» грузинському «Клде» («Скеля»), уявляється доволі дивною).

На сторінках видання знаходили своє відображення як боротьба за спільні україно-кавказькі інтереси, так і розбіжності або їхнє відлуння. Однією із таких проблем була, висунута «Вільним козацтвом», ідея створення держави «Казакії», що територіально включала б північнокавказький регіон. Це болісно і з незадоволенням сприймалося кавказькою еміграцією, що видно публікацій, зокрема, авторства Т. Єлекхоті [18, № 1, с. 10-11; №3, с. 17-19; 21]. Тож, редакція часопису прихильно сприйняла початок видання в Парижі журналу «Казачий голос», що репрезентував поміркованішу позицію донської та кубанської еміграції, яка схилилася до відновлення Козацької Ради на Кубані та визнання договору 1918 року між Українською Державою та Військом Донським.

8. З початку 1937 року, коли наближення війни в Європі стало швидко переростати із політичного передчуття в dokonаний факт, спостерігаємо намагання часопису інтегрувати українське питання до тогочасної європейської політики. «Кавказ» чимдалі більше виявляв свою прихильність до німецько-італійсько-японського блоку, а з 1938 р. журнал набуває відкрито пропагандистського характеру, усе менше стаючи «органом незалежної

⁸Напр.: «...корупційні суперечки, які супроводжували М. Порша не лише під кінець його каденції посла, а й після відставки (...) І таких звинувачень було чимало (...) у німецькій пресі з'явилися статті про... М. Порша, у яких його було звинувачено в корупції та привласненні державних коштів... М. Порш, попри всі свої таланти, не завжди дотримувався прозорості, «чистоплотності» та законності при укладанні торговельних угод». Докладніше див. Гай-Нижник П. Микола Порш... С.142-144.

національної думки» і все більше – апологетом політики Німеччини та її союзників. Так, у відповідь на сентенцію Р. Смаль-Стоцького, що «прометейські народи не вважають німців своїми союзниками», часопис в'їдливо зауважував: «українці набагато більше вбачають своїх союзників у німцях, італійцях, японцях, ніж у поляках... саме ці народи виступають відкритими ворогами советської влади, а не Польща» [10, с. 4]. Варто зауважити, що часопис мав рацію: соціал-шовіністична Польща Пілсудського не могла бути союзником України. Реакцією на небезпеку, що походила від загравання прометеївського руху з Москвою, був «Лист до редакції» від утаємниченого «Тбілісели»⁹ опублікований на початку 1939 р. Цитуючи спочатку рядки Шевченка з поеми «Кавказ», присвячені Прометею, автор пише, що польські та українські патріоти завжди співчували національному відродженню Кавказу і вони будуть союзниками кавказьких народів, але зближення з Москвою то є неправильний шлях і загибель. «Цього мало – начепити на себе значок з емблемою Прометей. Розгромлений другий інтернаціонал шукає собі опори з червоною Москвою (...) Ні, прикутий, але живий титан їм довіряти не може», алегорично завершує Тбілісели [36, с. 32].

9. Проголошення Італії імперією в травні 1936 року мало наслідком активізацію її міжнародної політики, зокрема, в середземноморському регіоні, де новоявлена «імперія» претендувала на провідну роль. Відлунням цього була поява на початку 1937 р. статті «Італія, Туреччина, Кавказ» авторства Е. Інсабато, депутата парламенту Італії, консультанта італійського МЗС в кавказьких та українських справах (пізніше він забезпечував зв'язок між урядом Муссоліні та ОУН¹⁰). Е. Інсабато наголошує на важливості для Італії проникнення до регіону Чорного моря, оголошуючи останнє «великою затокою Середземного моря» [23, с. 5]. В інтересах Італії, яка поширює свій вплив серед «прибережних народів», щоби до Чорного моря прилягали дружні

⁹ Можливо, це був Григорій Циклаурі, грузинський есперантист, який завжди підписувався цим псевдонімом. Але, на жаль, встановити це точно на сьогодні складно. Є також вірогідність, що це д-р Т. Ф. Маргвелашвілі.

¹⁰ Детальніше див. тут: Енріко Інсабато. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12352

до Італії держави, серед яких – самостійна й незалежна Україна. Отже, «Італія, Туреччина, Кавказ і Україна взаємно доповнюють один одного» та складають єдиний економічний комплекс, який, у свою чергу, виправдовує й обґрунтовує «не тільки економічну, але й політичну акцію¹¹» [23, с. 5]. Україні, таким чином відводилася роль слухняного союзника Італії в її прагненні проникнення до акваторії та регіону Чорного моря: такі на той час були плани дуче.

У тому ж випуску вміщено статтю кн. Я. Токаржевського-Карашевича (1885-1954), віце-міністра закордонних справ уряду УНР в екзилі. Мешкаючи з 1936 року в Італії, князь пропагував українську справу, як і Е. Інсабато¹². Формально стаття «Ще раз про «Північ» і «Південь», була інспірована укладенням т. зв. «вірмено-грузинського уніону»[17, с. 9-13]. Але цей «уніон», пише автор, може підірвати еміграційну кавказько-українську єдність. Українці – історичні союзники кавказьких народів. Кавказу, що шукає ворогів «на півночі», варто пам'ятати, що «на півночі» може бути зовсім не ворожа Росія, а Кубань і Дон, що мають договори з УНР (1920 та 1918 рр. відповідно) та знаходяться на боці українців, тому підтримка визвольних рухів в цих регіонах – спільне українське та кавказьке завдання. Українцям, що керувалися щирими політичними почуттями, належить пріоритет у створенні «спільного фронту» народів, звільнених з-під російського панування. Сепарація частини кавказьких еміграційних рухів від союзу з українцями змусить українців згадати старі зв'язки з Туреччиною, «започатковані свого часу гетьманами Хмельницьким. Дорошенком та Орликом» [37, с. 7-9]. Україна відіграє провідну роль в загальному антибільшовицькому, антикомуністичному та антимосковському національно-визвольному русі, тому дії політичної еміграції мають враховувати важливість збереження українсько-кавказької єдності. Місяцем поспіль Я. Токаржевським-Карашевичем виголосив у Римі спеціальну доповідь з українського питання. З

¹¹ Слід розуміти, «дію». Італ. «action» = «дія». Можливо, вади перекладу.

¹² Автор цієї статті детально не вдавався в дослідження зв'язків Е.Інсабато та Я. Токаржевського-Карашевича, але думається, що вони існували.

посиланням на «Il Lavoro Fascista», часопис інформував, що доповідь не тільки мала великий успіх, але й «закінчилася шумною маніфестацією на честь Італії, дуче й незалежної України» [34, с. 38]. Дух незалежності, продовжує «Кавказ», живий в Україні, а український спосіб життя «є абсолютно протилежним комунізму». Московський більшовизм тут може «панувати лише до першого, сприятливого для українців, випадку» [34, с. 38].

10. У шостому числі 1938 р., після вбивства Є. Коновальця, часопис публікує статтю «Полковник Коновалець». (П. Судоплатов, ім'я якого на той час було ще невідоме, фігурує в матеріалі під своїм шпійонським псевдо «Валух»). Є. Коновалець змальований прихильником антипольського та антисоветського політичного терору, але відзначалося, що він «фанатично жертвував собою в ім'я своєї країни», а Україна втратила нестримного, великого й стійкого патріота, чиє ім'я «безстороння історія занесе на свої скрижалі» [16, с. 21-22]. Щоправда, обізнаність автора і редакції в таємних українських справах обмежена: замість ОУН автор¹³ застосовує помилкове скорочення «Уон» (sic), а замість УВО – «Уво». Вірогідно, що діяльність Є. Коновальця та ОУН відстояла доволі далеко від цілей і задач часопису та зв'язків його авторів.

11. «Кавказ» радо вітав проголошення автономії Карпатської України, присвятивши цьому декілька великих матеріалів у грудневому числі 1938 року (випадок безпрецедентний). Спільними для цих матеріалів є: (1) усіляке підкреслювання, акцентуація провідної ролі Німеччини у вирішенні українського питання, як на той час так і в перспективі; (2) звинувачення Польщі, Румунії, Угорщини та Росії у ворожому ставленні до незалежності України;.

У передній статті номеру Г. Баммат [5, с. 1-5] відзначав, що автономія стала результатом впливу «животворного духу» Мюнхенської угоди, і цей «дух... породив радісні надії» поневолених народів. Справедливий поділ Чехословаччини був обумовлений правом націй на самовизначення, а

¹³ Автор виступає під псевдо «Грузин»; справжнє ім'я встановити не вдалося.

українське питання, що постало внаслідок цього, увійшло до великої політики. Отже, після «малого», карпатсько-українського питання на черзі «велике українське питання». Ніхто й ніщо, окрім відвертого насильства, не має і не може завадити українському народові вирішити власне національне питання, пише Г. Баммат. Український народ є самобутній, окремішній серед інших слов'янських народів. Але існування інших слов'янські держав: Польщі, Югославії та Чехословаччини [5, с. 3] може стати серйозною перепорою до відродження української державності. «Навколо України вже почалася складна і небезпечна дипломатична гра», що загрожує великими ускладненнями, пише він [5, с. 3-4]. Важко не побачити в цих сентенціях прозорий і грубий натяк на інтереси Німеччини та пряму вказівку на те, на кого слід орієнтуватися і хто бере на себе роль політичного патрона українського питання (утім, як і кавказького). Національні питання, інтереси націй ставали інструментом в руках головних акторів майбутніх великих подій.

Апологію Мюнхена і політики Райху продовжив З. Авалішвілі¹⁴, один з провідних діячів групи «Кавказ» і непримиренний критик соціал-демократії. У фокусі автора дві проблеми: умови створення незалежної української держави на всій її етнічній території та вплив українського питання на кавказьке. Словесно обтічно, але змістово прозоро З. Авалішвілі проводить думку, що справжнє визволення України й створення незалежної держави можливе тільки за іноземної, тобто, німецької, допомоги. Свій «внесок» в українське питання мають зробити Польща, Угорщина й Румунія, які мають поступитися Україні географічно і політично. Незалежність України остаточно підірве єдність СРСР та уможливить незалежність кавказьких держав. Політичним протектором цих процесів виступить, беззаперечно, Німеччина, яка після мюнхенських домовленостей отримала свободу для дій

¹⁴ **Авалішвілі, Зураб** (1876-1944), грузинський дипломат, вчений, історик, юрист. З початку 1920-х рр. і до кінця життя мешкав у Німеччині.

на Сході і ця свобода: (1) не абсолютна, (2) межі її невідомі, (3) втіленням її є прагнення Німеччини встановити свій вплив на українських землях [1, с. 9-13].

Ще далі у апології інтересів Райху йшов Т. Єлекхоті в матеріалі «К українському вопросу» [21]. Він звинувачує Росію, Польщу, Румунію та Угорщину в національному гнобленні бойків, лемків та гуцулів, а польських та угорських поміщиків в економічному гнобленні. Але ще більше в тому, переконує автор, винні місцеві євреї, що, разом із угорцями і поляками, перетворили українське населення на рабів. Характерно, що у 1938 р. в часописі вперше з'являється єврейська тематика. Спочатку це були лише згадки про євреїв до теми і не до теми, з 12 номера 1938 р. року, із статті Т. Єлекхоті, бачимо відверті антисемітські випадки. Останні місяці існування часопису, ця суміш правди, напівправди, неправди й відвертої пронимецької пропаганди, на жаль, лише слугувала інтересам міжнародної політики Райху.

У цьому контексті являє інтерес історико-політична, програмна стаття Т. Єлекхоті «Польско-украинские отношения» в лютневому числі 1939 р. [22]. Відзначаючи спільність історичних доль Польщі та України, автор порівнює колоніальну політику Московії та Австро-Угорщини. Провідна відмінність, на його думку, полягала в політиці примусової, насильницької асиміляції, від якої Австрія утримувалася, а Московія активно проводила «вогнем і мечем». Колоніалізм європейських держав не прагнув знищення підкорених народів, у той час як сутність колоніалізму московського, як царського так і більшовицького, полягає або в духовній асиміляції або ж, якщо це неможливо, у фізичному знищенні поневолених. Українці ж – окремий народ слов'янської раси з особливою психологією і відмінним від росіян побутом¹⁵. Згадуючи події 1917-1920 років, Єлекхоті зауважує, що розбрат між українцями, особливо між Директорією й галичанами, сильно зашкодив «українській справі» на Паризькій мирній конференції, коли союзники замість Петлюри, надали допомогу Денікіну. Бельведерській договір (Варшавські угоди 1920 р.) ще діє і «буде ще черга Польщі принести на олтар української незалежності

¹⁵ Виходячі з контексту статті Єлекхоті, варто було б застосувати тут інше слово: буттям.

свою дієву допомогу» [22, с. 11]. Між тим, становище українців у Польщі гірше, ніж в часи Австро-Угорщини, констатує автор. З 15 українських кафедр, що були за цісаря, за нової Польщі не залишилося жодної, а 6 мільйонів Галичан не мають автономії. Це створює гарні умови для орієнтації на Москву, що й відбувається. Польща має зробити хоча б щось для України і українців, адже це вона тепер несе відповідальність за їхню історичну долю. Погіршення становища українців суперечить корінними інтересам Європи та сприяє поширенню впливу Москви і більшовизму. З часом Україна, а з нею Дон і Кавказ стануть ареною великих і важливих подій, завершує Т. Слекхоті.

Згадки про Карпатську Україну, як і про Наддніпрянську, безслідно зникли зі сторінок часопису з березневого числа 1939 року: тоді ж, коли зникла й Карпатська Україна. Жодних коментарів на цю тему в часописі більше не публікувалося. У 1939 р. вийшло всього 6 номерів часопису, при чому останні вже виходили в Берліні з відповідною німецькою назвою. Після того журнал припинив своє існування.

Висновки. Отже, українське питання у досліджуваній час залишалося у полі зору не тільки еміграції, але й міжнародної політики в цілому. У відновленні існування незалежної української політичної держави в той чи інший, вигідний для них спосіб, були зацікавлені основні європейські політичні гравці. Це також був один з чинників, чому українська тематика була присутня й на порядку денному кавказького визвольного руху. Зрозуміла, у зв'язку з цим і активність спецслужб Німеччини, Туреччини, Польщі, Франції та Москви. Часопис «Кавказ», відображаючи інтереси кавказького визвольного руху, будучи публічним виразником інтересів цього руху, тим чи іншим чином торкався й українського питання, злободенного чи історично заглибленого. Це підтверджувало значущість та актуальність цього питання для Європи та європейської політики. До особливостей згадок про українське питання на сторінках журналу можна віднести такі: (1) українське питання, при визначеній вище його значущості, усе ж, не було провідним на сторінках журналу, що зрозуміло; (2) кавказька еміграція потерпала від внутрішніх

суперечностей, національних, політичних та ідеологічних розбіжностей, тому образ України та українського народу, що бореться, на сторінках журналу часто набував ідеалістичних, взірцевих рис; (3) українське питання завжди ув'язувалося із кавказьким, український національний рух уявлявся невід'ємною частиною загального визвольного, антибільшовицького та антимосковського руху.

Автори часопису подавали в статтях, в цілому, адекватну картину про ситуацію в Україні. Журнал, здебільшого, вмщував інформацію про загальні політичні процеси, що відбувалися і, питомо менше, про конкретні події. Винуватцями злочинів проти українського народу часопис вважав тодішніх українських більшовицьких очільників, але не Сталіна і його оточення, як можна було б очікувати. Пояснити це можна тим, що сталінський режим на той тільки викристалізовувався і вибудовувався, а коли це сталося, часопис вже припинив існування. Автори часопису були добре поінформовані про масштаби голоду (Голодомору) в Україні, розуміли його штучний характер і відповідальність за це московської більшовицької влади. Останні півтора роки існування, внаслідок значного посилення впливу з боку спецслужб Райху, часописові статті містили все більше пронімецької пропаганди. У статтях «Кавказу» з'являються образи нових ворогів України: Польща, Угорщина і євреї. Остання тема не набула розвитку у зв'язку із припиненням виходу журналу. Таким був цей невеликий епізод з історії українсько-кавказьких стосунків.

Список літератури

1. Авалишвили З. *Кавказ (Le Caucase). Орган незалежної національної думки*. Париж (Берлін *deinde*). 1938. № 12. С. 9-13.
2. Азад Бей. Русифікація під прапором інтернаціоналізму. *Кавказ*. 1937. № 9. С. 7-11.
3. Амiredжиби Ш. Кавказська проблема. *Кавказ*. 1934. № 1. С. 11-12.
4. Баммат Г. Агонія режиму. Удар по армії. *Кавказ*. 1937. № 6. С. 1-3.

5. Баммат Г. Да здравствует Украина! *Кавказ*. 1938. № 12. С.1-4.
6. Баммат Г. На новых путях. *Кавказ*. 1934. № 3. С. 1–3.
7. Баммат Г. Обзор печати. *Кавказ*. 1934. № 7. С. 12–18.
8. Баммат Г. Несколько вопросов А. Розенбергу. *Кавказ*. 1937. №2. С. 30-31.
9. Баммат Г. Политический обзор. *Кавказ*. 1934. № 2. С. 1-4.
10. Баммат Г. Польша и угнетенные народы СССР. *Кавказ*. 1937. № 4. С. 1–5.
11. Баммат Г. Тучи над Европой. *Кавказ (Le Caucase)*. 1935. № 12/24. С. 16.
12. В комитете «France Orient». *Кавказ (Le Caucase)*. 1934. №1. С. 15-16.
13. Гай-Нижник П. Микола Порш – державний і громадсько-політичний діяч (...) *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С.125–146.
14. Гайдар Баммат и журнал «Кавказ»: сб. ст. за пер. существ. журн., 1934-1939 гг. / Сост. Х. Доного; примеч. Г. Мамулия. Махачкала-Париж, 2010. 467 с.
15. Гаджибейли Дж. О ленинской национальной политике. *Кавказ*. 1934. №2. С. 12-14.
16. Грузин. Полковник Коновалец. *Кавказ*. 1938. №6. С. 23-25.
17. Дарьял Ф. Ложь и истина. *Кавказ*. 1937. №5. С. 9-13.
18. Елекхоти Т. Горцы и казаки. *Кавказ*. 1934. №1. С. 9-11.; №3. С. 17-19.
19. Елекхоти Т. Военная мощь СССР и «проблема национальностей». *Кавказ*. 1937. №6. С. 13-19.
20. Елекхоти Т. Горцы и Терское казачье войско. *Кавказ*. 1937. №8. С. 18-23.
21. Елекхоти Т. К украинскому вопросу. *Кавказ*. 1938. №12. С. 19-23.
22. Елекхоти Т. Польско-украинские отношения. *Кавказ*. 1939. №2. С. 7-12.
23. Инсабато Э. Италия, Турция, Кавказ. *Кавказ*. 1937. С. 4–6.
24. Кавказская конфедерация в офиц. декларациях, тайной переписке и секр. док-тах движения «Прометей» / Сост., Г. Мамулия. Москва, 2012. 240 с.
25. Карелели В. 18 лет без императора. *Кавказ*. 1936. № 2. С. 20–25.
26. Карелели В. Реванш гуннов. *Кавказ*. 1934. №10-11. С. 35-37
27. Кедия Сп. О безумии империализма. *Кавказ*. 1934. №10-11. С. 31-35.
28. Мамулия Г. Предисловие [вст. ст.]. *Кавказская конфедерация...* С. 6-40.

29. Порш М. В единении наша победа. *Кавказ (Le Caucase)*. 1936. №3. С. 22-26.
30. Декларация представителей Азербайджана, Северного Кавказа, Грузии и Украинской Республики об укреплении и развитии кавказско-украинских связей. 26 июля 1925 года, Париж. *Кавказская конфедерация*... С. 55-56.
31. [Ред.]. Обзор печати. Фокусы «Куртулуша». *Кавказ*. 1937. №7. С. 34-35.
32. [Ред.]. Обзор печати. Казачий голос. *Кавказ*. 1937. №8. С. 33-35.
33. [Ред.]. Хроника. *Кавказ*. 1934. № 7. С. 20.
34. [Ред.]. Хроника. Украинский доклад в Риме. *Кавказ*. 1937. №5. С. 38.
35. Судебный отчет по делу антисоветского «право-троцкистского блока» : Полный текст стенографического отчета. Москва, 1938. 708 с.
36. Тбилисели. Прикованный титан. *Кавказ*. 1939. № 2. С. 31-32.
37. Токаржевский-Карашевич Я. Еще раз о «севере» и «юге». *Кавказ*. 1937. № 2/38. С. 7-9.
38. Цицишвили В. О русской церкви. *Кавказ*. 1937. № 7. С. 19-23.
39. Kuromiya H, Mamoulia G. Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasus-Japanese Nexus, 1904-1945. *Europe-Asia Studies*, 2009, Vol. 61, № 8 (Oct, 2009), pp. 1423-1440.
40. Mamoulia Georges. L'histoire du groupe Caucase (1934-1939). *Cahiers du monde russe*. 2007. Vol. 48, No. 1 (Jan. - Mar., 2007), pp. 45-85.

Yashyn V. O. UKRAINE AND THE UKRAINIAN AFFAIR IN THE «CAUCASUS (LE CAUCAS)» MAGAZINE PUBLICATIONS IN 1934-1939.

Abstract.

During 1934-1939, the monthly "Caucasus" was published in Paris and Berlin, which was an organ of the political group of the same name. This group represented the interests of North Caucasus and Transcaucasian political emigrants and maintained ties with Ukrainian political emigrants. All publications and mentions of the monthly about Ukraine and the Ukrainian problem, content, context and political dynamics of mentions about it on the pages of the magazine, assessment

of the political weight of these issues in the group and the nature of its reflection on the pages of the monthly are the subject of research. It is pointed out that Ukrainian and foreign historiography are scarce in quantity and content. It is noted that Russian historiography is propagandistic and disinformative. The study shows that the activities of the Caucasus group played a significant role in the history of Caucasian emigration, and its geopolitical strategy to some extent justified itself and was implemented after the collapse of the Soviet empire. The Ukrainian problem was not the leading one for the Caucasus group, but its niche was between "noticeable", "significant" and "important". Caucasian emigration suffered from internal contradictions, so the image of a struggling Ukraine sometimes acquired idealistic, exemplary features. The authors of the magazine had an adequate idea of the situation in Ukraine and proved their vision to the readers. The publication contained information about the general political processes that took place and, to a lesser extent, about specific events. The magazine considered Ukrainian leaders: Postyshev, Chubar, Kosior, but not Stalin and his entourage, as one might expect, to be the leaders of Bolshevik policy and the perpetrators of crimes against the Ukrainian people. The magazine reported on the large scale of the famine (Holodomor) in Ukraine, pointing to its artificial nature and the responsibility of the Moscow authorities. The nature of the reports indicated that there were informed sources on the line, possibly in the North Caucasus. In the last year and a half of its existence, articles in magazines have contained more pro-German propaganda than journalism. That is why new enemies of Ukraine appear in the articles of the Caucasus: Poland, Hungary and Jews. The last topic did not develop due to the termination of the magazine. That is why new enemies of Ukraine appear in the articles of the Caucasus: Poland, Hungary and Jews. The last topic did not develop due to the termination of the magazine.

Key words: the «Caucasus» group, Caucasian emigration, Ukrainian problem, Ukrainian-Caucasian relations, Gaidar Bammat.